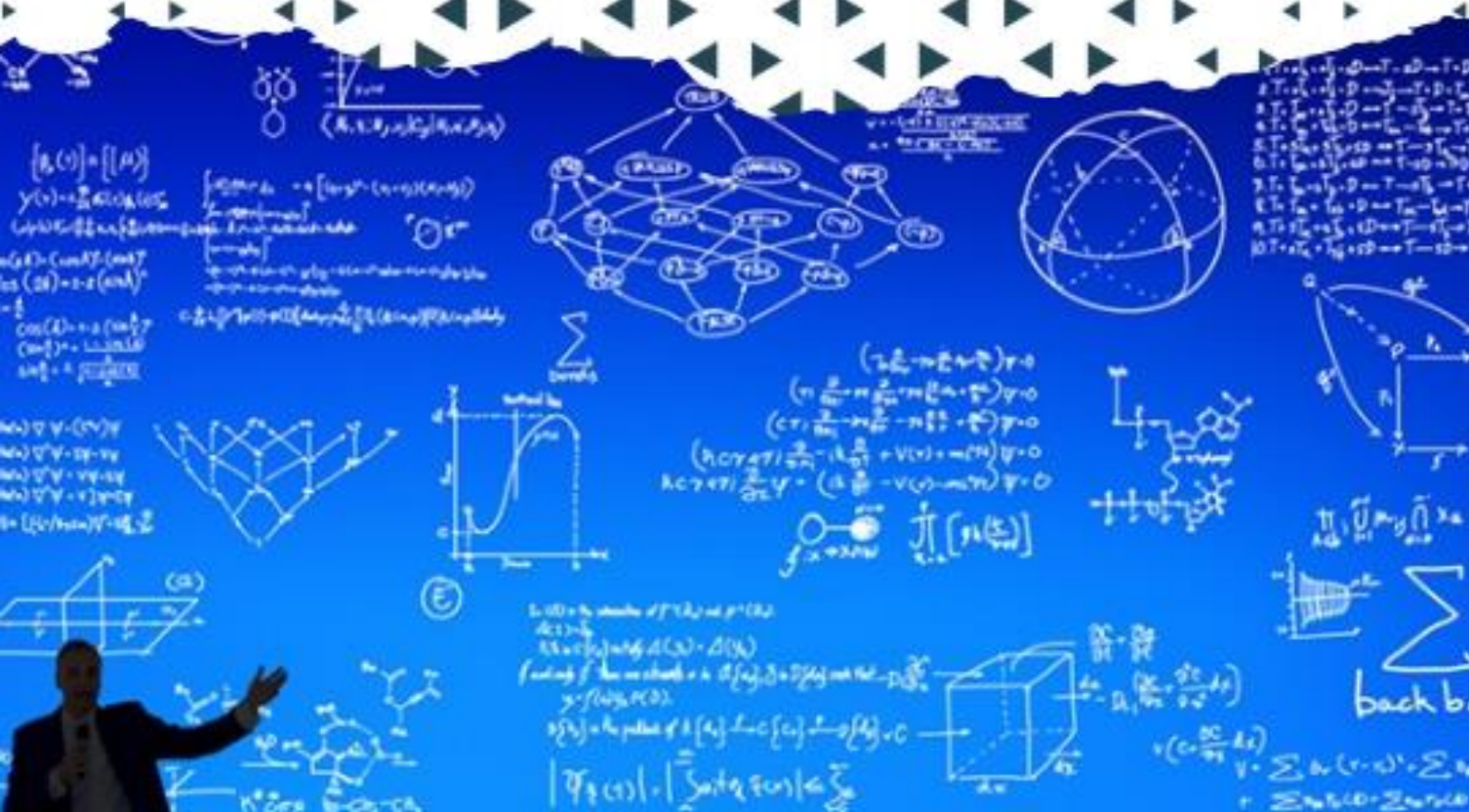

ZAMONAVIY ILM-FAN VA TA'LIM: MUAMMO VA YECHIMLAR ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA

Google Scholar zenodo OpenAIRE

+998945668868
<https://innoworld.net>

2024

Nutqiy janrlar tadqiqiga oid ayrim mulohazalar

Ismoilova Odinaxon A'zamjon qizi

ADU tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada nutqiy janrlar nazariyasining vujudga kelishi va tadqiqiga oid ayrim mulohazalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: nutq janrlari, nutqiy voqelik, invariant va variantli modellar, janrshunoslik.

Til inson faoliyatining turli sohalari ishtirokchilari tomonidan individual aniq so'zlar (og'zaki va yozma) shaklida amalga oshiriladi. Bu jarayon ana shunday har bir sohaning o'ziga xos shart-sharoitlari va maqsadini nafaqat o'zining tematik mazmuni va lingvistik uslubi orqali, ya'ni tilning leksik, frazeologik va grammatik resurslarini tanlash orqali aks ettiradi. Umuman olganda, har bir alohida gap individualdir, lekin tilda ishlatiladigan har bir soha bu gaplarning nisbatan barqaror turlarini ishlab chiqadi. Mazkur turlar tilshunoslik ilmida nutq janrlari deb ataladi.

Rus tilshunosligida nutqiy janrlar nazariyasining vujudga kelishi, birinchi navbatda, Mixail Mixaylovich Baxtinning ilmiy merosi bilan bog'liq bo'lib, uning nomi hozirda rus neolingvistikasining o'ziga xos bayrog'iga aylanib bormoqda. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori S.Nurmanovanning ta'kidlashicha, janr muammolarini o'rganishning, shu bilan birga, hozirgi janrshunoslik va genristikaning asosi taniqli madaniyatshunos, filolog olim M.M.Baxtinning 1979 yilda e'lon qilingan va bugungi tilshunoslikda ilmiy jamoatchilik tomonidan mumtoz akademik adabiyot sifatida e'tirof etilib ulgurgan "Problema rechevix janrov" (Nutqiy janrlar muammosi)¹ asari hisoblanadi².

Rus tilshunosligining yana bir vakili T.V. Shmelevaning ham nutqiy janrlar nazariyasi bo'yicha ko'plab xizmatlari bor. T. V. Shmelevani so'ziga xos mehnati shundaki, u birinchilardan bo'lib Baxtin asarlariga va birinchi navbatda uning nutq janrlari haqidagi hozirda mashhur tugallanmagan maqolasiga murojaat qildi [Baxtin 1996]. Ushbu maqolada olingan fikrning energiyasi shunchalik ijodiy bo'lib chiqdiki, u tilshunoslik ilmida ko'pincha janrshunoslik deb ataladigan butun ilmiy yo'nalishni tug'dira oldi (batafsilroq: [Nutq janrlari antologiyasi. 2007; Nutq janrlari 1-5, 1997- 2007]).³

¹ Бахтин М.М. Проблема речевых жанров. // Бахтин М.М. Собр. соч. – Москва: Русские словари, 1996. – Т.5: Работы 1940-1960 гг. – С.159-206.

² Нурманова С.Д. Ўзбек тилидаги қасам нутқий жанрининг лингвомаданий тадқиқи. Филол. фан. бўйича ф. док-ри (Phd) диссертацияси автореферати. –Андижон, 2022. – 12 б.

³ К.Ф. Седов ЯЗЫКОЗНАНИЕ. РЕЧЕВЕДЕНИЕ. ГЕНРИСТИКА. Опубликовано в сб.: Жанры речи. Саратов: «Наука», 2009. Вып. 6. Жанр и язык. стр-215

Ma'lumki, nutqiy janrlar nazariyasi tilshunoslikning nisbatan yangi sohasidir. U 20-asrning o'rtalardagi sovet tilshunosligining yorqin vakillari tomonidan ishlab chiqilgan. Asosiy yo'nalishlari quyidagilar edi:

1. M.M. Baxtinning nutqiy voqelik haqidagi kontseptsiyasi

Baxtin nutqiy voqelikka ijtimoiy munosabatlarning tashqi ifodasini ko'rardi. U nutqiy janrlarni "nutq faoliyatining tipik shakllari" deb ta'rifladi va ular ijtimoiy vaziyat, nutq maqsadi va qatnashchilarning o'zaro aloqasi bilan belgilanadi deb hisobladi.

2. V.V. Vinogradovning nutqiy janrlar tipologiyasi

Vinogradov nutqiy janrlarni uch asosiy guruhga bo'ldi: nutqiy - maishiy, rassomona - adabiy va ilmiy - biznes. U har bir guruhning o'ziga xos xususiyatlarini, jumladan, belgi, tarkibiy xususiyatlar, leksik-grammatik vositalarni ajratdi.

3. G.O. Vinokurning nutqiy janrlarning xronotopi haqidagi nazariyasi

Vinokur nutqiy janrlarni "xronotop", ya'ni hayotning vaqti va joyi bilan bog'langan dinamik birliklar sifatida ko'rardi. U nutqiy janrlarning hayotning turli sohalarida paydo bo'lishi va rivojlanishini o'rgandi.

4. I.R. Galperinning nutqiy janrlarning qo'llanish sharoiti haqidagi tadqiqoti

Galperin nutqiy janrlarni nutq faoliyati bilan bog'ladi va ularning qo'llanish sharoitlarini, ya'ni nutq vaziyatini, nutq maqsadi va qatnashchilarning aloqa sifatini o'rgandi.

Sovet tilshunosligida ishlab chiqilgan nutqiy janrlar nazariyasi rus tilining funksional turi sifatida nutqiy janrlarni o'rganish uchun metodologik asos yaratdi. Keyinchalik u ko'plab tillarda nutqiy janrlarni o'rganishda qo'llanildi.

Nutq janrlari – dialogik hodisalar – invariant - variantli modellar sifatida tushuniladi va tizimning paradigmatic va sintagmatic munosabatlari prizmasidan tahlil qilinadi. Nutq janri – bu "nutq butunligini qurishning tipik modeli" (M.M.Baxtin). Nutqiy janrlar tematik mazmun, uslub va kompozitsion jihatidan o'ta xilma-xilligiga xoh yozma, xoh yozma bo'lishidan qat'iy nazar alohida e'tibor berilishi zarur. Nutqiy janrlarga suhbat, hikoya, miting, qadah so'zlari, qasamyod, latifa, ertak, maqol, matal, flirt, dilmoma, dastxat, duo, qasamyod, tavba, vasiyat, askiya, qarg'ish (duoyibad), so'kish, so'kinish, maqtov, faryod, irim, murojaat, vasiyat, maqol, naql, matal, faxriy yorliq, ta'ziya, mish-mish, flirt, dastxat, qutlov (tabrik), tilanish (ziyaratgohlarda, ko'chalarda), afsun (sehr-jodu), kelin tushdi, qa'da (ta'ziyada), yuz ochdi, bag'ishlov va hokazolar misol bo'ladi. Biz yuqoridagi nutqiy janrlarning jahon tilshunosligidagi tadqiqi yuzasidan ayrim fikr-mulohazalarimizni bayon etmoqchimiz. Tadqiqot asosan nutqiy janrlar haqidagina emas, balki aynan mazkur janrlarning lisoniy tadqiqi bo'yicha o'tkazilishi ham tasodif emas.

Janr tushunchasi XX asrning ikkinchi yarmigacha folklor, amaliy san'at, adabiy turlar kabilarni ifoda etgan bo'lsa, XX asrning 50-yillaridan boshlab tilshunoslik sohasiga oid nutqiy janrlarni ifodalay boshladi. Bu esa

nutqiy janrlar, ularning turlari, o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishga ilmiy ehtiyoj borligini ko'rsatadi. Natijada nutqiy janrlarni lingvistik aspektda o'rganish, xususan, "nutqiy janr" istilohining ma'nosini idrok etish, lingvomadaniy jihatdan tahlil qilish dolzarb masalaga aylanadi. Shu kunga qadar nutqiy janrlar masalasi rus tilshunosligida D.A.Dementev, A.V.Sidorenko, O.Abramenko, A.V.Karabikovlar tomonidan; o'zbek tilshunosligida esa S.Nurmonova, F.Xasanova, M.Bazarovalar tomonidan tadqiq qilindi. M.Bazarovaning "O'zbek tilidagi ijobiy istak mazmunini ifodalovchi nutqiy birliklarning lisoniy xususiyatlari" nomli dissertatsiyasida o'zbek tilidagi ijobiy istak mazmunini ifodalovchi nutqiy birliklarning shakllanishida ijtimoiy omillarning roli, so'z ma'nolarining o'zgarishi, frazema va metaforik mazmunli gaplarning o'rni, jinslararo va yoshga ko'ra farqli qo'llanishikabi leksik va semantik xususiyatlari, buyruq-istak mayli fe'llarining qo'llanilishi, juft va takroriy so'zlarning qo'llanilishi, otlashish hodisasi kabi morfologik; sodda gap, qo'shma gap, undov gap, gap bo'laklarining semantik-sintaktik pozitsiyasi kabi sintaktik xususiyatlari tadqiq qilingan. S.Nurmonova o'zining "O'zbek tilidagi qasam nutqiy janrining lingvomadaniy tadqiqi" nomli dissertatsion ishida o'zbek lingvomadaniy muhitidagi xalqona qasamlarning milliy-madaniy, mental xususiyatlari o'rganilgan. F.Xasanovaning "Ingliz va o'zbek tillarida qasamyod nutqiy janrining chog'ishtirma tadqiqi" nomli tadqiqot ishida ingliz va o'zbek tillaridagi qasamyodlarning janr shakllari, mavzu guruhlari, milliy xususiyatlari ikki til misolida qiyosiy tadqiq qilingan. Shu bilan bir qatorda nutqiy janrlarni lingvistik aspektda o'rganish, xususan, mazkur nutqiy janrlarni idrok etish, lisoniy jihatdan tahlil qilish dolzarb masalaga aylanadi. Hozirgacha nutqiy janrlarning yuqoridagi tarmoqlari o'rganilgan bo'lsada, o'zbek tilshunosligida nutqiy janrlarning lingvistik jihatlariga oid yana bir qancha monografik tadqiqotlar mavjud. To'lxun Yo'ldoshev "O'zbek tilida nutqiy janrlarning leksik-semantik tizimi" deb nomlangan dissertatsiyasida shular jumlasidandir. Olim nutqiy janrlar nazariyasini o'zbek tiliga moslashtirish va o'zbek tilidagi nutqiy janrlarni tasniflash ustida ishlagan. O'zbek tilshunosligi va funksional stilistika sohasidagi olim Rahmatilla Hojiyev esa "Nutqiy janrlarning funksional-kommunikativ xususiyatlari" ni o'rgangan. Ma'suma Hojiyevaning nutqiy janrlarga oid "Nutqiy janrlar va ularni o'rgatish metodikasi" nomli dissertatsiyasi o'zbek tilining funksional uslubiyati doirasida nutqiy janrlarni nazariy jihatdan o'rganishga bag'ishlangan. Dissertant nutqiy janr tushunchasini aniqlab, uning nutqiy faoliyatdagi rolini, tarkibiy qismlarini, turlarini va ularni o'rgatish metodikasi masalalarini yoritadi. Bu esa mazkur tadqiqot ishlarining dolzarbligini belgilaydi.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, nutqiy janrlar, ijtimoiy muloqot va aloqani osonlashtiradigan ma'lum maqsadlar va tuzilishga ega gapirish shakllaridir. Zamonaviy dunyoda nutqiy janrlar, turli xil muhitlarda muhim ahamiyatga ega bo'lishda davom etmoqda. Nutqiy janrlar bugungi kundagi ijtimoiy, kasbiy va shaxsiy muloqotning ajralmas qismidir. Axborotni

yetkazishdan, ishlarni bajarishdan tortib ta'sir qilishga va ijtimoiy bog'lanishlarni mustahkamlashgacha, turli xil muhitlarda muhim rol o'ynaydi. Texnologik rivojlanishlar bilan nutqiy janrlar yangi o'lchamlarga erishib, aloqani yanada samarali va ta'sirli qilmoqda. Nutq janrlari nutqning inson muloqotidagi asosiy rolini tushunishimiz uchun juda muhimdir. Nutqiy janrlarni tarkibiy, lingvistik va kontekstual jihatlarini tadqiq qilish bizga muloqot qobiliyatimizni yaxshilashga, madaniyatimizni chuqurroq tushunishga va nutq va uning janrlaridan hayotimizda ijobiy kuch sifatida foydalanishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Бахтин М.М. Проблема речевых жанров. // Бахтин М.М. Собр. соч. – Москва: Русские словари, 1996. – Т.5: Работы 1940-1960 гг. – С.159-206.
2. К.Ф. Седов ЯЗЫКОЗНАНИЕ. РЕЧЕВЕДЕНИЕ. ГЕНРИСТИКА.Опубликовано в сб.: Жанры речи. Саратов: «Наука», 2009. Вып. 6. Жанр и язык.стр-215.
3. Нурманова С.Д. Ўзбек тилидаги қасам нутқий жанрининг лингвомаданий тадқиқи. Филол. фан. бўйича ф. док-ри (Phd) диссертацияси автореферати. –Андижон, 2022. – 12 б.